

11. CONFESSIONS RELIGIOSES I RITUALS FUNERARIS A LA TÀRRACO TARDOROMANA

Judit Ciurana i Prast
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

El present article no pretén ser una anàlisi sistemàtica del fet funerari tarraconense en època tardana. La realitat arqueològica de la Tàrraco dels segles III al VI dC presenta en si mateixa una gran complexitat, tant en la seva descripció com en la seva anàlisi. Diversos autors ja han posat en relleu els profunds canvis urbanístics, demogràfics i socials que marcaren el desenvolupament de la ciutat durant aquells segles. Per al tema que ens ocupa, ens centrarem preferentment en aquells canvis relacionats amb les àrees funeràries, la seva ubicació i les seves característiques principals.

Quan hom vol aproximar-se a les necròpolis d'aquesta època sempre sorgeix el mateix interrogant: fins a quin punt l'arrelament i difusió del cristianisme jugà un paper significatiu en aquest canvi funerari? De fet, l'estudi de les àrees cementirials de les primeres comunitats cristianes ha estat un dels principals punts d'interès de l'arqueologia cristiana. Els investigadors s'han aproximat als cementiris tardans amb la intenció de descobrir les llavors del canvi i les primeres manifestacions d'una fe naixent dins la societat pagana. Sovint sense fonaments científics sòlids, s'ha arribat a afirmar que les pràctiques funeràries dels cristians són un element important en la definició de la seva identitat com a comunitat. Vinculat a aquest axioma, s'han assumit certs apriorismes (com la difusió de la inhumació amb el cristianisme) que necessiten ser confrontats amb la realitat arqueològica. Les evidències materials adquireixen més relleu en el pla analític davant l'escassetat de fonts documentals que parlin dels hàbits funeraris de la població tardoantiga. En el present treball, prendrem Tàrraco i les seves àrees cementirials com a cas pràctic i intentarem donar resposta a tots els interrogants plantejats.

Per detectar els canvis, però, és imprescindible conèixer la situació precedent, ja que sense aquesta és impossible plantejar una comparativa fiable. És per aquest motiu que farem esment de les dades de què disposem sobre el món funerari tarraconense dels segles I al III dC, amb l'objectiu de subratllar ruptures i continuïtats.

La Tàrraco de l'alt imperi, com a ciutat romana on s'aplicava la llei de les XII Taules, comptava amb diverses àrees funeràries extramurs. Els laterals de les vies d'entrada i sortida a la ciutat foren l'escenari preferent de la commemoració dels difunts i la perpetuació de la seva memòria. En el cas de la capital de la província *Hispania Citerior*, l'arqueologia urbana ha documentat la presència de sepulcres monumentals,

recintes funeraris i senzilles tombes. La via romana del camí de la Fonteta, en el suburbi occidental de la ciutat, o l'entrada de la *via Augusta* des de *Barcino*, en el suburbi oriental, adquiriren al llarg dels primers segles de la nostra era la imatge de *viae sepulcrales*. A tot això cal afegir un important corpus epigràfic constituït per dos-cents seixanta epitafis datats entre els segles II aC i III dC (cf. Alföldy 1975, Ciurana 2011). El paisatge suburbà d'aquests moments es caracteritza per la coexistència de tombes i de les activitats dels vius en una mateixa àrea. Aquest fet no ens ha d'estranyar, ja que l'última voluntat d'un romà a les portes de la mort era evitar l'oblit, considerat com una *secunda mors*. La visibilitat del sepulcre, fos de caràcter familiar o unipersonal, era un element important en la ideologia funerària de l'època, sobretot per a les elits urbanes. Pel que fa a les principals característiques d'aquestes àrees funeràries, a Tàrraco s'han exhumat diversos recintes funeraris de caràcter comunitari o familiar, on s'hi apleguen sepulcres d'individus de totes les edats. Per altra banda, també coneixem estructures funeràries de caràcter monumental com ara mausoleus turriformes, en forma de temple, edícules i altars monumentals.

Durant la segona meitat del segle II es registren els primers canvis en les àrees funeràries de la ciutat. El canvi, però, té lloc més aviat a l'exterior de les necròpolis, a l'entorn d'aquestes i sempre en contextos suburbans. És en aquest moment quan comencen a funcionar petites àrees formades per grups de sepulcres que es concentren en espais lliures d'edificacions o molt a prop de construccions abandonades. En el suburbi occidental de Tàrraco s'han documentat diverses àrees funeràries d'aquest tipus. Per exemple, durant les excavacions a la parcel·la 9 del PERI 2 s'excavà una argilera que, un cop abandonada durant el segle II dC, va ser utilitzada de forma esporàdica com a lloc d'enterrament i abocador de deixalles (Otiña i Aliende 2004). En un sector pròxim, en la franja de terreny entre dos eixos viaris suburbans (camí de la Fonteta - *via marítima*), existien amplis sectors sense urbanitzar. Molts d'aquests espais van ser reocupats amb finalitats funeràries ja en el segle II dC. Aquesta dinàmica es reforçà durant els segles III, IV i V, quan les tombes ocuparen no només espais lliures d'edificacions, sinó també estructures abandonades. Aquest és el cas, per exemple, d'un edifici termal del carrer de Francesc Bastos, on s'excavaren un total de vint-i-dues inhumacions dipositades en aquell punt entre els segles III i IV (Carilla 1994, 12).

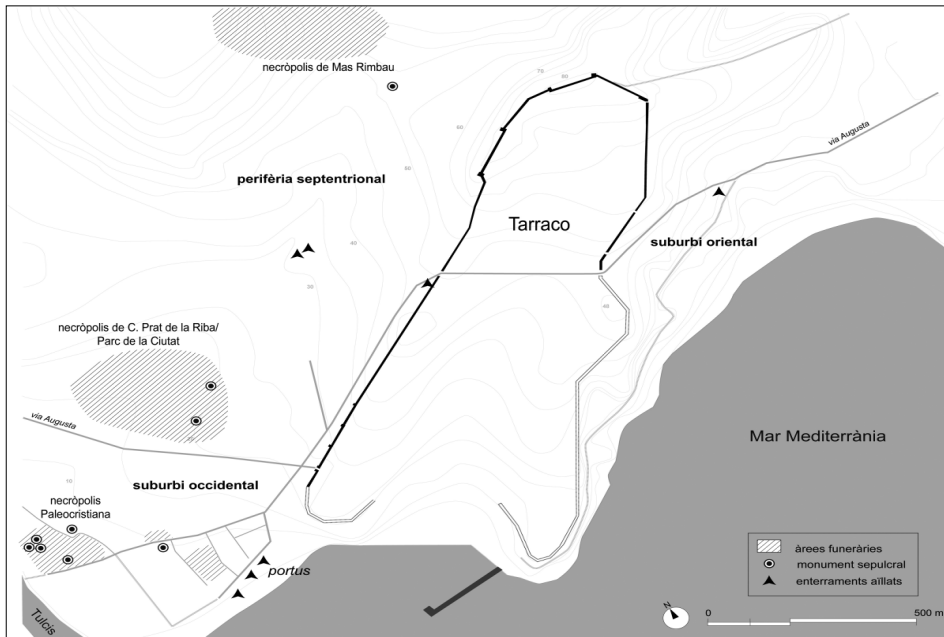

FIGURA 1. Les àrees funeràries de Tàrraco durant els segles III i V. Elaboració pròpia a partir de Macias *et al.* 2007.

Un altre dels fenòmens registrats per l'arqueologia durant la primera meitat del segle III és la progressiva desacceleració de l'activitat constructiva a l'interior de les necròpolis d'època altimperial. Les tradicionals àrees funeràries de la ciutat entraren progressivament en decadència: alguns mausoleus foren desmuntats i els seus elements arquitectònics espoliats. Per exemple, a l'àrea funerària del camí dels Cossis sortiren a la llum els fonaments d'un monument turriforme, la construcció del qual es fixà en un moment posterior a l'any 86 dC (Mesas 2009, 29). Durant la segona meitat del segle II aquesta construcció ja estava enrunada. Per altra banda, aquest estat d'abandonament no impedí que es continuessin enterrant morts al seu voltant. No obstant això, i centrats en el suburbi occidental i al voltant del camí de la Fonteta, s'han documentat nombroses evidències que indiquen que en alguns punts es continuaren freqüentant les tradicionals àrees sepulcral. Per exemple, a la zona de Vidal i Barraquer - Ronda Interior, s'excavà un sepulcre monumental (UA 33) datat entre els segles II i III (Remolà i Sánchez 2004). També a finals del segle II i inicis del III, continuà funcionant el recinte funerari descobert al nord del complex de Sant Fructuós al Francolí (López 2006, 52-67).

Durant la segona meitat del segle III es comencen a formar les grans àrees funeràries de la Tàrraco baiximperial, les quals es desenvoluparan durant els segles IV i V. Aquests grans cementiris s'ubicaren sempre fora muralles i propers a vies de comunicació que permetien una connexió ràpida amb la ciutat. Comptem principalment amb tres cementiris: la necròpolis de Mas Rimbau, la necròpolis del complex martirial de Sant Fructuós i l'extensa necròpolis situada entre el parc de la Ciutat, el carrer de Pere Martell i l'avinguda de Prat de la Riba.

La necròpolis de Mas Rimbau començà a ser utilitzada com a lloc d'enterrament a mitjan segle III, i la freqüentació funerària s'estengué al llarg dels segles IV, V, VI i VII (Macias i Remolà 1995). El cementiri es troba al vessant meridional de la muntanya de l'Oliva i s'hi ha localitzat fins a un total de quatre-centes tombes de tipologia diversa, orientades majoritàriament est-oest. Es dona la circumstància que en una de les tombes en cista exhumades aparegué, a la llosa de coberta, una menorà incisa (Bea i Vilaseca 2000, 158; figura 2) i també l'epitafi d'un personatge anomenat Samuel (Niquet 2007, 169-172, CIL II², 14, 2230). A mitjan segle IV, al voltant de la necròpolis, es construí un mausoleu (Adserias *et al.* 2000). Es tracta d'una construcció modesta si la comparem amb els mausoleus contemporanis que es bastiren a la necròpolis del complex martirial de Sant Fructuós. Tot i les seves dimensions humils, exhibeix una clara vocació monumental, fet que el devia convertir en un punt de referència paisatgística.

Ara per ara, encara resten molts interrogants a l'entorn de Mas Rimbau i el seu caràcter d'àrea cementirial. La presència d'elements relacionats amb la comunitat jueva ha fet pensar a alguns investigadors en la possibilitat que Mas Rimbau fos un cementiri jueu (Menchon 2010, 536). Tot i això, els fonaments d'aquesta hipòtesi són molt dèbils. En primer lloc, existeix un problema metodològic principal: com es poden diferenciar les tombes jueves d'aquelles no jueves? El mètode més fàcil és a través de les inscripcions i de la presència de símbols evidents, com ara la menorà o el xofar. Si no tenim aquests elements, és quasi impossible dur a terme aquesta identificació de manera fiable, ja que no existeix un ritual funerari jueu pròpiament dit. Per altra banda, la imatge d'un cementiri confessional, és a dir, on s'hi

enterren exclusivament els membres d'una comunitat religiosa, ha estat intensament debatuda entre els especialistes i, en gran part, revisada. L'evidència arqueològica a les ciutats mediterrànies, sobretot orientals, posa en relleu que la comunitat jueva enterrava els seus morts a l'interior de les necròpolis utilitzades també pels gentils (cf. Rutgers 1992, 109-115). A les tombes hipogees de Roma, també hi ha nombrosos exemples d'aquesta convivència confessional (Johnson 1997). De fet, en els ensenyaments rabínics no existeixen normatives que fomentin la separació entre jueus i no jueus a l'interior dels cementiris (Rebillard 2003, 65-67). Diu molt d'aquesta promiscuitat funerària l'acció del bisbe de Milà, Ambrós, quan l'any 393 dC va «rescatar» les restes de dos màrtirs cristians, Agrícola i Vital, que havien estat enterrades en un cementiri jueu a Bolonya, *inter ipsorum (sc. Judaeorum) sepoltura* (Ambrós, *Exh. Virg.* 1.7, PL 16.354).

Tornant a la necròpolis de Mas Rimbau, a part de la representació del canelobre de set braços, no disposem de més elements vinculats a la fe jueva. Fins i tot l'epitafi de Samuel presenta problemes d'interpretació, ja que aquest era també un nom comú dins la comunitat cristiana, sobretot en la seva forma declinada (Williams 1992, 251-252), que és com apareix en l'epitafi tarraconense. Allò que sí que podem dir és que la necròpolis de Mas Rimbau és la més propera¹ a la part alta de la ciutat, on es concentrà la població durant el període baiximperial, sobretot durant el segle v (Macias 1999, 375). Motivacions de caire pràctic,² d'altres de simbòliques que se'ns escapen, impulsaren l'establiment d'un cementiri al vessant del turó, en contacte visual directe amb la ciutat.

Si ens desplaçem envers el riu Francolí, seguint el recorregut de la *via Augusta*, trobarem una altra gran àrea funerària a l'aire lliure que presenta elements concordants amb la necròpolis de Mas Rimbau. Es tracta del cinturó funeràri situat al nord i al sud d'aquest eix viari format per la necròpolis de Pere Martell (Del Amo 1973), l'àrea funerària de Prat de la Riba - Ramón y Cajal (Foguet i Vilaseca 1994) i la del Parc de la Ciutat (TED'A 1987). La freqüentació funerària en època tardoromana monopolitzà l'ús del sòl d'aquesta àrea

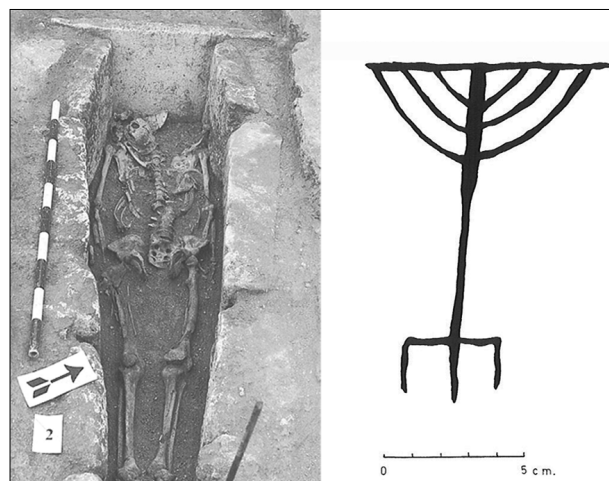

FIGURA 2. Sepulcre antropomorf en cista exhumat a la necròpolis de Mas Rimbau. En una de les lloses que el cobrien es gravà una menorà o canelobre de set braços (Bea i Vilaseca 2000, fig. 10 i 13).

periurbana, ja que les diverses intervencions arqueològiques donen fe de la important presència de sepulcres que ocupen grans extensions del suburbi occidental. Són tots ells cementiris a l'aire lliure, caracteritzats per un creixement en horitzontal, amb escasses superposicions i en les quals les tombes s'ordenen en fileres, creant així passadissos i camins. En alguns casos, com en les necròpolis del Parc de la Ciutat i de Prat de la Riba - Ramón y Cajal, s'han documentat murs que definirien els límits del cementiri. A l'interior d'aquestes àmplies necròpolis destaca la presència ocasional de recintes funeràries de planta rectangular (García Noguera i Remolà 2001, 165-170) o petits sepulcres amb *loculi* (TED'A 1987, 816-824). Malauradament, ignorem la relació topogràfica existent entre aquestes construccions monumentals i la resta de tombes més humils dins d'aquests extensos cementiris.

Per altra banda, aquestes àrees funeràries es caracteritzen per l'escassetat d'elements que denotin un estatus social elevat dels difunts, com ara laudes de mosaic, sarcòfags o elements epigràfics. En aquests cementiris, els vincles familiars es fan menys evidents, ja que no existeixen espais diferenciats i delimitats, com ara existien

1. Pel que fa a la connexió viària existent entre el nucli emmurallat i l'àrea cementirial de Mas Rimbau, fins ara no ha estat possible detectar el recorregut de cap via principal. Aquest fet, però, no és incompatible amb la presència d'una xarxa de camins secundaris que enllaçarien Tàrraco amb el seu *territorium*. Diverses fonts antigues evidencien com els recorreguts de les conduccions dels aqüeductes estaven flanquejats per camins. L'edicta de *Venafrum*, emès per August entre els anys 18 i 11 aC, establí la prohibició de construir als laterals de l'aqüeducte que conduïa aigua a la colònia de *Venafrum* (actual Venafro, a la regió italiana del Molise). No només això, sinó que a dreta i esquerra de la conducció es preveia l'existència d'una franja de terreny lliure amb una amplada de 8 peus per tal de facilitar els treballs de manteniment i reparació (CIL x, 4842, l, 21-36). En el cas concret de Mas Rimbau, sabem de l'existència de l'aqüeducte romà del Gaià, molt a prop del mausoleu del carrer de Sant Auguri i del cementiri baiximperial. És significatiu el fet que l'orientació del mausoleu funeràri del carrer de Sant Auguri coincideixi amb l'orientació dels basaments del sífo de l'aqüeducte fins ara documentats en aquest sector (Macias *et al.* 2007, núm. 719). Aquest fet indicaria l'existència d'un eix que ordenaria l'ocupació i el paisatge en aquest sector. Malauradament, no disposem de més evidències arqueològiques que validin aquesta hipòtesi.

2. Durant la segona fase d'utilització de la necròpolis de Mas Rimbau (Calderón 1993), la tipologia sepulcral més abundant és la cista amb coberta de llosa i la fossa simple també coberta de lloses. Sembla evident que els usuaris de la necròpolis tragueren partit dels afloraments de roca que el vessant de la muntanya oferia per a la construcció dels sepulcres.

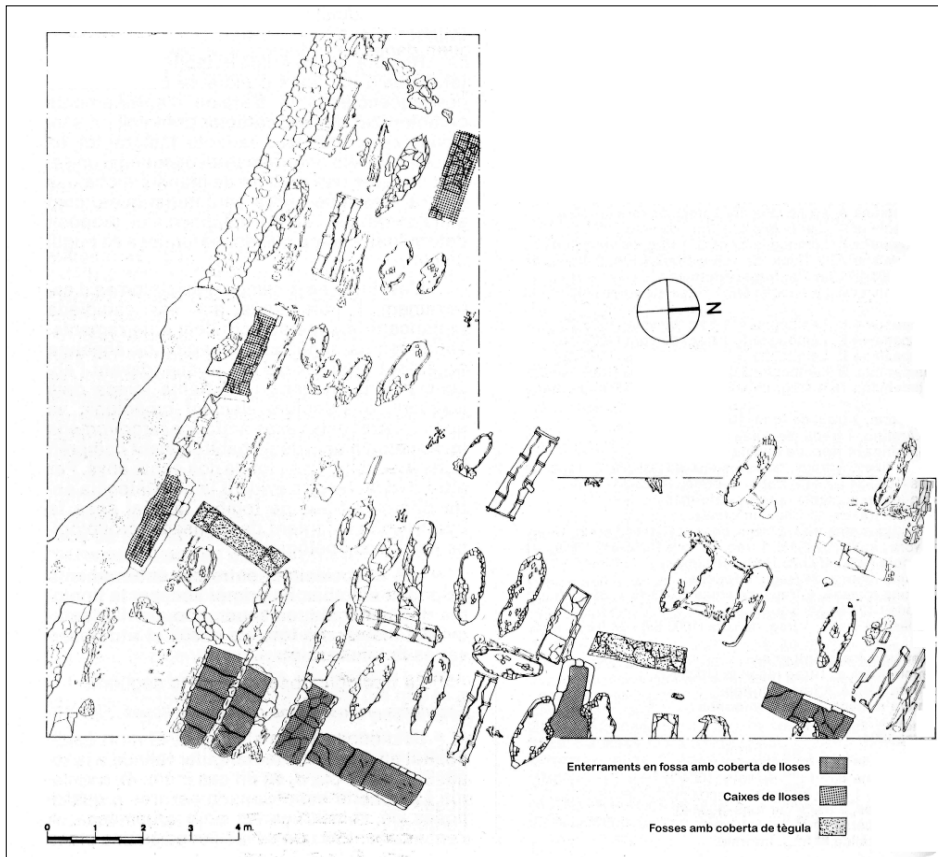

FIGURA 3. Planta de l'àrea funerària excavada al Parc de la Ciutat. S'hi observa l'ordenació dels sepulcres que segueixen una orientació preferent est-oest i un dels murs de límit a l'extrem meridional del cementiri (TED'A 1987, fig. 88).

a les *viae sepulcrales*. Aquests amplis cementiris potser foren de caràcter públic o fruit de la donació d'algun personatge important.³ El fet que les tombes estiguin organitzades en fileres, i que els cementiris presentin límits ben definits, fa pensar en l'existència d'un ens de gestió que vetllaria pel seu bon funcionament.

Un panorama diametralment oposat l'ofereix la necròpolis del Francolí, tradicionalment anomenada Necròpolis Paleocristiana. Aquesta àrea funerària presenta uns trets diferencials molt destacables, sobretot si la comparem amb la resta de cementiris periurbans de Tàrraco. En primer lloc, la necròpolis del Francolí entronca directament amb la tradició funerària altimperial. Abans que l'àrea cementirial comencés a créixer exponencialment a redós de la tomba dels màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi, aquesta zona —el tram final del camí de la Fonteta abans d'arribar al riu Francolí— ja estava ocupada per diversos recintes i monuments sepulcrales. La necròpolis del complex martirial de Sant Fructuós s'afegeix així al grup de cementiris cristians que es desenvoluparen a partir d'àrees funeràries paganes, com la necròpolis de Tipasa, la qual també mostra

la continuïtat entre paganisme i cristianisme (Bouchenaki 1975).

El dipòsit de les restes de sant Fructuós, sant Auguri i sant Eulogi l'any 259 provocà el naixement d'una gran necròpolis⁴ (*tumulatio ad sanctos*), el moment àlgid de la qual se situa en els segles IV i V, mentre que el seu moment final és a mitjan segle V. Dues característiques distingeixen aquesta necròpolis de les restants. La primera és la constant superposició d'enterraments, com a solució a la manca de sòl més proper a la tomba santa, una *densificació* que és pròpia d'aquest cementiri i constitueix una prova més de la presència dels màrtirs. Un segon fet singular és la riquesa i varietat dels sepulcres (sarcòfags d'importació) i de les seves senyalitzacions (laudes, túmuls), i, sobretot, el repertori epigràfic. A més, la presència de mausoleus magnifica arquitectònicament tota aquesta àrea amb una cronologia que coincideix amb el moment més important de la necròpolis: de mitjan segle IV a mitjan segle V.

Aproximadament al centre d'aquesta necròpolis s'aixecà una basílica, excavada per Mn. Serra Vilaró, constru-

3. Les donacions de terrenys com a àrees sepulcrales no són exclusives del món cristià. Una inscripció de Sarsina (CIL xi, 6528) recorda la donació per part d'*Horatius Balbus* d'un camp de sepultura comuna, subdividit en diversos lots, a expenses seves (*sua pecunia*) per als seus conciudadans (*municipibus incoleisque*).

4. Els formularis epigràfics d'un grup d'inscripcions aparegudes a l'interior de la basílica —RIT 1004 (*peregrine sepulcrum*), RIT 1008 (*sanctorum sede*), RIT 1009 i 1010 (*in sede sanctorum quiesquis*)— avalen la presència d'un focus d'interès eclesiàstic encara viu en els segles V i VI dC.

ïda a finals del segle IV o a principis del V, que constitueix amb quasi total certesa la *memoria / martyrium* dels sants Fructuós, Auguri i Eulogi. Efectivament, alguns dels epitafis recuperats fan referència explícita a una *tumulatio ad sanctos*: dos esmenten una *sede sanctorum*. Les inscripcions demostren que ens trobem davant d'un temple de culte eucarístic amb altar i lloc de commemoració martirial (López 2010). La basílica té unes singularitats arquitectòniques que cal destacar: els mausoleus annexos, un baptisteri, el transsepte i el contraabsis. El complex martirial es completava amb una segona basílica de caràcter funerari, situada a uns 130 m al nord de la necròpolis. Al voltant d'aquest edifici basílic, el subsòl del qual estava ple de tombes, es localitzaren altres construccions de caràcter productiu. Probablement aquest edifici correspon a una basílica funerària, construïda mercès a la donació d'un personatge, per al manteniment de la qual s'adjudicaria un *fundus* del qual formarien part els edificis veïns (*ibid.* 366).

En efecte, en la necròpolis del Francolí, la presència del signe cristià és del tot innegable. Contràriament a allò que succeeix a la resta d'àrees cementirials contemporànies, existeixen signes evidents de la confessió religiosa, epigràfics i iconogràfics. L'atracció exercida pel lloc sagrat on descansaven les despulles dels màrtirs degué atraure pelegrins d'arreu del territori. El gran nombre de sepulcres i la seva superposició evidencien la importància del lloc i el magnetisme exercit sobre la població cristiana. A més a més, els sepulcres mostren una gran riquesa tipològica pel que fa als elements de senyalització, que molt sovint evoquen els rituals de commemoració dels difunts: el *refrigerium*. Ens referim principalment als túmuls de doble vessant, els túmuls prismàtics, però sobretot a les *mensae* i *triclinia* (figura 4). Ni a Mas Rimbau ni a les necròpolis de la *via Augusta* s'han localitzat estructures semblants, tot i que algunes de les seves fases d'utilització també se centren en els segles IV i V. Partint d'una anàlisi purament materialista, sembla evident que la necròpolis del complex martirial del Francolí gaudia d'un prestigi social i religiós a Tàrraco i, de ben segur, a la resta de la regió. I això explica la presència d'elements sumptuaris com ara sarcòfags i sepulcres de tipus monumental. Mas Rimbau, el Parc

de la Ciutat, les necròpolis a l'entorn del carrer de Pere Martell i l'avinguda de Prat de la Riba apareixen als ulls de l'arqueòleg com a veritables «cementiris de pobres», sense elements de senyalització remarcables ni epitafis. Això sí, són àrees cementirials ordenades, suficientment allunyades del nucli habitat i convenientment connectades amb la ciutat.

Malgrat les diferències topogràfiques entre les necròpolis tarraconenses, totes comparteixen una característica comuna: el tractament dels cadàvers i la baixa presència d'aixovars i dipòsits funeraris. Certament, el tractament del cadàver predominant, per no dir exclusiu, és la inhumació. Aquest «triomf de la inhumació» ha estat tradicionalment interpretat a la llum de la implantació dels cultes místics i del cristianisme (Cumont 1959). Encara és vigent el debat entre especialistes que pretenen donar una explicació concloent d'aquest canvi ritual. Motivacions econòmiques, tradicions indígenes o exògenes, influències religioses, modes sense contingut ideològic clar. Diverses teories han estat esgrimides per tal de justificar el canvi de costum. És altament probable que les motivacions fossin moltes i molt variades, fet que fa difícil calibrar el pes de la tradició i de la voluntat pròpia en l'elecció del ritual.

A Tàrraco podem assegurar que la inhumació és una pràctica precristiana i que no existeixen elements que la vinculin amb cap creença religiosa (taula 1). Les primeres inhumacions a Tàrraco daten d'època augustal i comencen a ser majoritàries dins les necròpolis durant el segle II dC. Aquest fet contrasta amb la presència molt poc consistent del ritual incinerador a la ciutat, però també en el *territorium* (Ciurana 2011, 702-703). També cal esmentar que, si bé molt minoritàriament, el ritual de la incineració continua efectuant-se fins al segle III. Per altra banda, el ritual de la *humatio* és majoritari i ja es troba plenament implantat dins la societat tarraconense durant la primera meitat del segle II dC. Aquesta situació també s'ha detectat en altres capitals provincials d'*Hispania*, com ara *Emerita Augusta*, on s'ha assenyalat la presència esporàdica d'inhumacions ja durant el segle I dC (Márquez 2008, 456-457). També a les necròpolis urbanes de la *Baetica* s'ha comprovat que cremació i inhumació coexisteixen (Vaquerizo 2010, 282).

FIGURA 4. Túmul en forma de *stibadium* o triclini semicircular (Barral 1978). A la dreta, relleu de marbre amb tres personatges participant en un banquet funerari (Ankara, segle III dC). Font: Wikipedia Commons.

	% inhumacions (segles I-III dC)	Primeres inhumacions	Últimes incineracions
Suburbi oriental	90,78 %	Època augustal	Segle II dC
Suburbi occidental	97,27 %	1a meitat s. I dC	Època làvia
Perifèria septentrional	95,45 %	1a meitat s. I dC	1a meitat s. I dC

TAULA 1. La presència de la *humatio* i la *crematio* durant els tres primers segles de la nostra era a les necròpolis suburbanes de Tàrraco.

El vincle entre ritual inhumador i cristianisme ha estat proposat basant-se en la interpretació d'un conjunt de textos cristians molt reduït i sense tenir en compte les evidències de tipus arqueològic. A *Octavius*, Minici Fèlix, escriptor cristià de la segona meitat del segle II dC, esmenta la preferència dels cristians per enterrar els seus morts, costum que ell entronca amb una antiga tradició. És evident, doncs, que els cristians no són els primers a decantar-se per la *humatio*, i les seves motivacions no tenen res a veure amb la resurrecció de la carn: «Tot cos humà que es converteixi en pols o que es dissolgui en líquid, o que es redueixi a cendres, desapareix de la nostra vista, però es conserva per a Déu, que sap on són cadascun dels seus elements. En contra de la vostra opinió [la dels pagans], nosaltres no tenim por de la incineració, sinó que practiquem el vell i preferible costum de la inhumació» (*Octavius*, 11, 4). Els cristians, doncs, rebutgen qualsevol connexió entre la preservació del cos i la resurrecció. En altres paraules, Tertul·lià, a *De Anima* (51, 4), es refereix a la incineració dient: «en oposició a la crueltat, com a part de l'home que és, el cos no mereix ser castigat com un criminal». Per Tertul·lià, doncs, la *crematio* és poc respectuosa amb el cos però no per motius religiosos o escatològics, sinó per la dignitat del cos. A Tàrraco, en el temps dels inicis del desenvolupament de les grans àrees cementirials, el ritual incinerador ja era quelcom del passat. En aquest sentit, la inhumació no és un element clau en la identitat de la naixent comunitat cristiana.

El ritual funerari no es reduïa al tractament del cadàver i el seu dipòsit a l'interior de la tomba. Abans de segellar-lo, es duïen a terme diversos gestos rituals que han deixat la seva empremta en el registre arqueològic. Els objectes que ho delaten són aquells que formen part dels aixovars funeraris. Com en el cas de la implantació de la inhumació, la no-presència d'aixovar a l'interior dels sepulcres baiximperials ha estat també interpretada a la llum de la difusió del cristianisme. En aquesta direcció s'han interpretat les paraules d'Octavi Januari en l'obra de Minici Fèlix: «No cobriu els

vostres caps amb flors, no honreu el vostre cos amb perfums; reserveu els unguentaris per als funerals i no poseu corones ni tan sols als vostres morts» (*Octavius*, 12, 6). Tanmateix, el present text és més aviat una invectiva contra els luxes i una alabança a la modèstia més que una prohibició tàcita al dipòsit d'objectes a l'interior dels sepulcres. Sigui com sigui, si donem un cop d'ull als antecedents, constatarem com les tombes paganes tampoc es caracteritzen per la presència d'aixovars (taula 2).

	% tombes amb aixovar o dipòsit funerari ⁵
Suburbi oriental	16,45 %
Suburbi occidental	20,63 %
Perifèria septentrional	28,26 %

TAULA 2. La presència de materials en contextos funeraris entre els segles II aC i III dC a les necròpolis suburbanes de Tàrraco.

No tots els sepulcres han proporcionat objectes d'aixovar o de dipòsit funerari: de 738 tombes analitzades, només 235 han donat un resultat positiu en aquest aspecte, fet que representa un 31,84 %, una xifra bastant baixa. Tot plegat, evidencia que no existí una sola manera de desenvolupar el ritual, que aquest era flexible i que podia ser modificat segons la voluntat dels participants. Probablement, ens trobem davant de molts rituals i pràctiques diverses que es manifesten en els dipòsits funeraris també de manera diversificada. Tanmateix, els objectes d'aixovar, quan apareixen, són sempre els mateixos: monedes, llànties, unguentaris i recipients ceràmics són els ítems més freqüents. Encara no disposem d'un estudi semblant per a les tombes baiximperials que ens permeti calibrar la presència d'objectes a l'interior dels sepulcres. No obstant, des del punt de vista arqueològic es constata una total desaparició d'elements d'aixovar entre els segles IV i VI dC als sepulcres tarraconenses.⁶ La desaparició progressiva d'objectes de l'interior dels sepulcres, doncs,

5. Els dipòsits funeraris són tots aquells objectes dipositats a l'exterior del sepulcre durant el ritual del sepeli.

6. En el cementiri de Mas Rimbau, del total de tombes exhumades, tan sols sis presentaven aixovar. Aquest fenomen també s'observa en altres necròpolis de la ciutat: al Parc de la Ciutat, de cent vuit enterraments, tres presentaven aixovar; a la necròpolis del complex martirial de Sant Fructuós, dotze entre dos mil (Macias i Remolà 1995, 192).

és un fenomen que ja es detecta en època altimperial i que, progressivament, es consolida durant la tardoromanitat.

Amb la nostra contribució hem volgut tractar alguns dels «punts calents» relacionats amb el debat al voltant de les necròpolis de Tàrraco i la seva adscripció religiosa. És evident que calen investigacions més profundes del fet funerari tardà i que cal emmarcar-les en estudis de context que abracin altres aspectes de la societat i l'urbanisme de la Tàrraco tardana. En primer lloc, hem volgut cridar l'atenció sobre la necessitat d'adquirir un coneixement sòlid dels antecedents. No podem parlar dels sepulcres pagans si no en coneixem la realitat arqueològica i, encara menys, assignar-los unes característiques ideals amb la intenció de contraposar-les amb les tombes cristianes, si és que aquestes existeixen com a tals. Allò que hem volgut posar en relleu amb el nostre article és l'extrema dificultat de classificar les tombes, i per extensió els seus ocupants i el seu entorn social més immediat, en cristianes i no cristianes. L'evidència arqueològica assenyala envers un ritual comú, que enfonsa les seves arrels en el ritual funerari pagà i tradicional. I de fet, el mateix ritual funerari pagà tampoc és clar que contingui elements religiosos explícits i definits. La reverència als esperits dels avantpassats i a la seva memòria, la por atàvica als esperits malèfics, es revelen com a creences articulades i independents dels cultes oficials o de les religions místiques. En general, hom és conscient que cal que el cadàver rebí una sepultura digna i que es realitzin els gestos rituals preceptius perquè l'ànima del difunt s'allunyi dels vius. Aquestes idees sembla que siguin comunes a tota la població.

Creiem que la recerca de la identitat cristiana en els contextos funeraris és una opció arriscada, si no és que ens trobem davant d'espais intensament cristianitzats com ara la necròpolis del complex martirial de Sant Fructuós. En aquest cas, sí que s'observa clarament la definició d'un espai funerari propi de la comunitat cristiana lligat al culte martirial. Aquest fenomen no és tan evident en les altres àrees funeràries, com ara Mas Rimbau, que són el reflex d'una societat híbrida, on conviuen diverses confessions religioses, que no viuen separades ni tan sols en el moment de la mort. Com

hem esmentat més amunt, no existeixen proves sòlides de la separació confessional dins dels cementiris. De fet, s'ha d'esperar fins l'any 782 per trobar una normativa d'aquest tipus.⁷

Cal tenir clar que una cosa són els *desiderata* expressats pels textos dels pares de l'Església i una altra de ben diferent la realitat quotidiana de la població. Tot i les invectives de Tertul·lià, el ritual pagà pervisqué, si més no a escala formal. La commemoració dels difunts a través dels banquetes, les visites als sepulcres i les ofertes d'aliments continuaren vigents, fins i tot en un cementiri clarament cristià com el de Sant Fructuós.⁸ L'Església primitiva es mostrà principalment preocupada per controlar el culte als màrtirs i desmarcar-lo del culte pagà als difunts. És innegable que la matriu pagana va alimentar el culte als màrtirs.⁹

A la llum de l'evidència arqueològica, és també molt difícil diferenciar allò que és religiós d'allò que no ho és. Fins i tot durant el període pagà, és molt complex assignar un significat a un acte ritual concret. A més, aquest significat pot ser diferent per a aquell que el realitza i per a aquell que el presència. Dins la societat d'una ciutat com Tàrraco, allò que era correcte en el tractament dels morts estava prescrit per les accions i per les conductes, i no tant per les escriptures. On és la línia de separació entre les creences paganes, folklòriques i populars i les creences cristianes? En un primer moment, l'Església no va intervenir en les cerimònies privades dels morts però, de mica en mica, va iniciar el desmantellament del paganisme també des de baix.

La conversió al cristianisme, doncs, no portava en si mateixa la tria d'un lloc particular d'enterrament. No hi ha una especial implicació per part del culte cristià en la pràctica funerària. La progressiva implantació del cristianisme com a confessió majoritària no significà un canvi substancial de les pràctiques funeràries. Aquest fet confirmaria que l'enterrament no era vist com una pràctica relacionada amb la litúrgia i el fet religiós. Existeixen nombrosos exemples de la coexistència d'enterraments pagans i cristians a Roma, la qual es pot constatar fins i tot en les tombes excavades sota l'església de Sant Pere al Vaticà. Aquesta necròpolis nasqué a prop del circ de Neró, a l'entorn de la tomba

7. Es tracta de la *Capitulatio de partibus Saxoniae* emesa per Carlemany, la qual pretenia separar els sepulcres dels aristòcrates saxons dels cementiris cristians per tal de debilitar el seu prestigi social (Rebillard 2009, 29).

8. Comptem amb un gran nombre d'evidències arqueològiques relatives als *refrigeria*, sobretot a la necròpolis de Sant Fructuós, on existeixen coronaments de tomba en forma de *triclinia* i *mensae*, i fins i tot un gran abocador amb les restes d'aquestes celebracions com ara la «choza del sepulturero», un gran clot ubicat al centre de la necròpolis de Sant Fructuós reblert de restes de vaixel·la ceràmica, morters, restes faunístiques i altres deixalles que Jordi López ha interpretat com un gran abocador (en funcionament des de la segona meitat del segle IV fins a la primera meitat del V) amb les restes dels banquetes funeraris (López 2006, 225). Segons la descripció de Mn. Serra Vilaró, al bell mig de la necròpolis es localitzà una fossa de 4,80 m per 2 m de costat, amb una fondària de poc més de 2 metres, que contenia «cenizas, carbonos, huesos de carnero, jabalí, buey, pollo y otros volátiles, moluscos, muchas ostras, y cacharros y vidrios» (Serra Vilaró 1929, 62).

9. Amb maneres «paganes» –amb ofrenes d'aliments (*pultes et panem et merum adtulisset*)– volgué honorar els màrtirs santa Mònica quan visità el seu santuari a Milà. El porter, seguint instruccions del bisbe, li ho prohibí (Agustí d'Hiçona, *Confessiones*, 2, 1-3). El mateix Agustí, sent sacerdot a *Hippo Regia*, es dedicà a la reforma del culte als màrtirs. Llavors els aniversaris dels màrtirs eren celebrats a les seves tombes, de la mateixa manera que els aniversaris d'amics i parents, a través d'apats i amb els consegüents excessos.

de Sant Pere. La gran majoria de mausoleus excavats són completament pagans, i només un, aquell designat com a M, és exclusivament cristià. Hi ha tres mausoleus pagans que contenen enterraments cristians. El mausoleu dels *Caetennii* (F) està decorat amb representacions del naixement de Venus i escenes de caça, però entre les cremacions i les inhumacions es troba una tomba amb una inscripció que esmenta *Aemilia Gorgonia*, una cristiana (Toynbee i Ward-Perkins 1955).

En conclusió, creiem que cal anar amb peus de plom a l'hora d'estudiar les connotacions socials i religioses presents a l'interior de les necròpolis. No hem d'oblidar que els cementiris ens presenten una imatge deformada de la realitat social, dins la qual cada individu i comunitat projecta uns valors ideals de família, virtut o sentiment cívic. En aquesta direcció, cal cercar nous punts de vista a l'hora d'aproximar-nos a les àrees cementirials i renunciar a destriar les tombes cristianes d'aquelles que no ho són. Potser cal plantejar noves preguntes, introduir nous enfocaments teòrics, sobretot si tenim en compte que les evidències arqueològiques ens suggereixen més aviat una societat heterogènia, que comparteix espais comuns, que no pas un conjunt de comunitats religioses que viuen d'esquena les unes de les altres.

Bibliografia

- ADSERIAS, M. [et al.] 2000: «El mausoleo de la calle Sant Auguri de Tarragona», a: GURT, J. M.; TENA, M. (a cura de). *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Cartagena 1998), Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona, 41-46.
- ALFÖLDY, G. 1975: *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Madrider Forschungen 10, Walter De Gruyter, Berlín.
- AMO, M. D. del 1973: «La necròpolis de Pere Martell», *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc.113-120, RSAT, Tarragona, 103-171.
- BARRAL, X. 1978: «*Mensae* et repas funéraire dans les nécropoles d'époque chrétienne de la péninsule ibérique: vestiges archéologiques», a: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana (Roma, 21-27 settembre 1975)*, Ciutat del Vaticà, 46-68.
- BEA, D.; VILASECA, A. 2000: «Dues necròpolis del segle V d. n. E. a Tarragona: excavacions al carrer de Prat de la Riba i al Mas Rimbau», a: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 155-164.
- BOUCHENAKI, M. 1975: *Fouilles de la nécropole occidentale de Tipasa (Matarès) (1968-1972)*, Société National d'Édition et de Diffusion, Alger.
- CALDERÓN, P. 1993: *Memòria de l'excavació arqueològica realitzada a la necròpolis baix imperial de Mas Rimbau. Fases 3/4. Anys 1992/1993*. Tarragona, MMIA, Tarragona.
- CARILLA, A. 1994: *Memòria d'excavació al carrer Francesc Bastos, núm. 24. Parcel·la 12 (edif. 3er). Pla Peri-2*. Tarragona, Tarragonès, MMIA, Tarragona.
- CIURANA, J. 2011: «Pràctiques i rituals funeraris a Tàrraco i el seu ager (segles II aC - III/IV dC)», tesi inèdita, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- CUMONT, F. 1959: *After Life in Roman Paganism*, Dover Books, Dover Publications, Nova York.
- FOGUET, G.; VILASECA, A. 1994: *Memòria d'excavació Prat de la Riba - Ramon i Cajal*, MMIA, Tarragona.
- GARCÍA NOGUERA, M.; REMOLÀ, J. A. 2001: *Memòria d'excavació: intervenció arqueològica realitzada al carrer Pere Martell, 15*. Tarragona (Tarragonès), MMIA, Tarragona.
- JOHNSON, M. J. 1997: «Pagan-Christian Burial Practices of the Fourth Century: Shared Tombs?», *Journal of Early Christian Studies* 5.1, 37-59.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco*, Sèrie Documenta 4, Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- 2010: «El santuari paleocristià dels sants màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi en el suburbi de Tàrraco», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Fundació Privada Liber - INSAF, Tarragona, 351-379.
- MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco: anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tulcis 1, MNAT, Tarragona.
- MACIAS, J. M. [et al.] 2007: *Planimetria arqueològica de Tàrraco*, Sèrie Documenta 5, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1995: «L'àrea funerària baix-imperial i tardo-romana de Mas Rimbau (Tarragona)», *Citerior. Revista d'Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat* 1, Biblioteca Tarraconense, Tarragona, 189-201.
- MÁRQUEZ, J. 2008: «Las áreas funerarias de Augusta Emerita entre los siglos I y III d.C.», a: MANGAS, J.; NOVILLO, M. A. (ed.). *El territorio de las ciudades romanas*, Colección Historia, Sísifo, Madrid, 445-469.
- MENCHON, J. 2010: «Pervivències, continuïtats i discontinuïtats: el cristianisme a Catalunya entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana. Una visió arqueològica a partir de les necròpolis», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Fundació Privada Liber - INSAF, Tarragona, 529-560.

- MESAS, I. 2009: *Memòria de la intervenció arqueològica al número 7 del C. Antoni Company i Fernández de Córdoba (Tarragona, Tarragonès)*, 5-9 de juny de 2006, 19 de juny, 14 de juliol de 2006, MMIA, Tarragona.
- NIQUET, H. 2007: «Christians at late Roman Tarraco: a reappraisal of the evidence», a: MAYER, M; BARATTA, G.; GUZMÁN, A. (ed.). *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae: Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae: Barcelona, 3-8 Septembris 2002*, Barcelona, 1021-1027.
- OTIÑA, P.; ALIENDE, P. 2004: *Memòria de la intervenció arqueològica de la parcel·la 9 del PERI 2 de Tarragona*, MMIA, Tarragona.
- REBILLARD, É. 2003: «Conversion and burial in the Late Roman Empire», a: MILLS, K.; GRAFTON, A. (ed.). *Conversion in late Antiquity and Early Middle Ages: Seeing and Believing*, Studies in Comparative History, Shelby Cullom Davis Center for Historical Studies, University of Rochester Press, 61-83.
- 2009: *The care of the Dead in Late Antiquity*, Cornell University Press.
- REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ, J. 2004: *Memòria de l'excavació arqueològica realitzada en la prolongació de l'Avda. Vidal i Barraquer (Ronda Interior), Tarragona (Tarragonès)*, MMIA, Tarragona.
- RUTGERS, L. v. 1992: «Archaeological Evidence of the Interaction of Jews and Non-Jews in Late Antiquity», *American Journal of Archaeology* 96, 1, 101-118.
- SERRA VILARÓ, J. 1929: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, MJSEA 104, Madrid.
- TED'A 1987: *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Memòries d'Excavació 1, Ajuntament de Tarragona, Instituto Nacional de Empleo, Fons Social Europeu, Tarragona.
- TOYNBEE, J.; WARD-PERKINS, J. B. 1955: *The Shrine of St. Peter and the Vatican Excavations*, Longmans, Londres.
- VAQUERIZO, D. 2010: *Necrópolis urbanas en Baetica*, Documenta 15, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- WILLIAMS, M. H. 1992: «The Jewish community of Corycus - two more inscriptions», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Rudolf Habelt, Bonn, 248-252.

Fonts

- AGUSTÍ D'HIPONA: *Confessiones*.
- AMBRÓS DE MILÀ: *Exhortatio virginitatis*.
- MINICI FÈLIX: *Octavius*, <<http://www.thelatinlibrary.com/>>.
- PINE-COFFIN, R. S. 1961: *Confessions*, Penguin Books, 1961.
- RAMOS-LISSÓN, D. 2011: *Sobre las vírgenes: La virginidad; La educación de la virgen; Exhortación a la virginidad*, Ciudad Nueva, Madrid, 2011.
- TERTUL·LIÀ: *De Anima*.
- WASZINK, J. H. 1947: *De Anima*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam.

Nota

- MMIA: *Memòria manuscrita intervenció arqueològica*.